

„ТЕНЪ ГРИН ЧОЛУД“

Чилгр, уули уга, саяхи сбад герлтэгээр надрж одлуд ун-снь саянар үзгднэ. Зармдан тедн, „одна хур“ орджана гидж келм дуньга элвгар уна. Сүүлтэ могылцг гал нисд-гиг үздж болх чигн йовдл харгына.

Кезаннэ амтн, цаг-цагар үзгд-дг эн үзгдлсин унн чик үнд-синь медлго билэ, тегэд чигн эннь бурхи-шаджна олн зүсн сүзг, худл келвмүд болн оошалгэс уудлгд баясмн. Эдн-гн „галта могыас“, „йосн биш кучн“ гидж нерэдлг баясмн, дакад „бурхи атилгына“ тем-дг болджана гидж тоолцхад-мн. Кемрджэн „одн унхл“, ямаранч нег кун амн бур-хид бэрчкв гидж йорлачнр оошагч зынъг тархацхадмн. Нам, цуг одл Газрт унхмдж, тегэд икл аамшгтэ заргь бол-хмдж гисн сагллгын келгддг баясмн.

Цуг эн тоот давб. Ода ам-тс эн үзгдлсин учр-утхинь саянар медлхэнэ. Газр Нариг эргдж йовхларн, эвранны ха-лгьдан, веществон уурмг-уур-мг, метеорн цогцс гидж не-рэдгддг аныгслэ харгына. Газ-риг бүслчкск агъариг косми-ческ хурднар хагьлдж орн йовдж, эн метеорн цогцс, газ-рин агъар теднл сөрлцлт болд-гин кучэр, халад, ширгдж одцхана, тингхларн тегэд, сба-гын тенъгрт, нудн ирмтл бол-сн долквлгын болн збрдж хур-дар унсн одн болдж маднд худлар медлганэ.

Альдас метеорн цогцс ав-дг болхв? Урднв эдниг одн хоорндк агъугьас „ирдгүд“ гидж нерэдлг билэ. Эдн нарна системин цогцс болдж гарча-на, терун дееран, тийм цогцс йир олн гидж ода токтагдв.

Газр эвранны хаалгьдан ме-теорн ганц цогцсла чигн биш, нам теднэ олинлаэс гидж нуу-врин багмудла харгьджд чад-хмн. Тер саамла Газрин агъа-рин гадриг хагьлдж, метеорн кесг олн цогцс ордж чигн ирх, тегэд теднэ долквлгын, „одна хурин“ баядл гарч үзгднэ. Кемрджэн Газр, агъарин куч-тэ гидг гадр уга баясн болх-ла, түүг метеорн цогцс зогслт уга даньгин хагьад гарх баясн болджана.

Ода цагин тоогьар болхла, газрин агъарур сутк болгын метеорн цогцс миллиардар дэврдж. Болвчи теднэс зуг тер цобкнв газрин кбрснд күрдгджд, наадк голлчч ик зунь болхла Газрин агъарт ширгджд одлгджд. Болв тер бийнв Газрин кбрснд сутк болгын дундлад зун тонн ме-теорн вещество ундл чигн.

Зармдан газрин агъарур зб-вэр элэд барата метеорн цогц дэврдж. Агъарар унхларн тер кесг миньгын градус күрч хална, тегэд чигн ик кучтэгь-эр герлткнэ. Тийм, галта, сүү-лтэ уладж одсн могылцгн бая-длтэ цогц болл гидж нерэд-гднэ. Газрин кбрснэс невчк бндрт боллд космическ эв-ранны хурднан геегьад, Газ-рур, түүнэ соринчн кучэр, нег секундтан 300-350 метр хур-дар унна. Газрт унчкск ме-

теорн цогциг метеорит гидж нерэдлмн.

Кезаннэга, амтн метеорит-син физическ үндсинь медлго цагт, тедн метеоритсиг бур-хид куврагьад, тедниг сувр-гын, хурлд тавчкэд (залчкэд), теднд мбрдгд баясмн. Магоме-танск бурхи-шадж токтагьач—Магомет нег метеоритиг идтэ адс келж олзлджасмн. Эн ме-теорит икарн альхна дуньга, бийнв цагьан мбнъгар бурасла-тэ, терун деернв коранас авг-дсн үгмүд бичатэ. Тер метео-рит Мекка гидг балгьснд (Сау-довск Аравий) баяннэ, тингаран джил болгын, бурхи-шаджиг тархадгудин үгд сокгдсн, му-сульман амтс зуугьал, минь-гьад километрмүд гатцас мбр-гүлд ирцхэнэ. Кен болв чигн кун мбргэд, эн „шаджиг“ те-врджд умсхлэ, теркун цуг килн-цасн мблтрад, збвүрмүдасн эдгнэ гилж тоолгднэ. Эн чо-лул эрүл чигн, гемтэ чигн ам-тс теврджд умсдгджд, тегэд чигн эн метеорит хальдврта олн-зүсн гем тархалгына булгнв болдж чадхд магьд уга.

Ода цагин наук метеоритс даслгьнд ик гидг диилвмүд баяд, „бурхна чолуд“ гидж эн космическ цогцсин тускар бурхи-шаджна тоолдг санан-серлиг унъгарнв хольвлв. Ме-теоритс чолун болн тмр бол-на, тингчкэд ик багъарн олн-зүсн болна. Болв чигн, дунь-нхд, ик метеоритс ховрар хар-гына.

50 джил хооран тайгад, Ир-кутскас арларанднв миньгын километр газрт, „унсн“ Тун-гусск метеорит йир икар сонь-мсулна. Эн метеорит, баядлнв, йир ик болчкэд, түүнэ цокл-гынв чанъгь баясн баядлтэ, юнъгад гихлэ, ик холд баясн сейсмографмуд (газрин чичр-лгь бичдг прибормуд) газрин чичрлгь биччхаджд.

Тингхд хаана правительств метеорит хаялгь бурдасмн уга билэ. Зуг Советин йосна цагт, 1927 джилд, Тунгусск метео-рит унсн ормур Л. А. Кулик толгьачта экспедиц гарч йов-ла. Метеорит унсн районд хагьрлгына долъгагьар гурвн миньгын шаху дбрвдждн ки-лометр газрт модн сбнъгрджд унсиг экспедиц илдкв. Метео-рит бийнв болн түүнэ таср-хаснв олдгдсн уга.

Эн учр деерас авн олн-зүсн худл заныгс тарлдв. Зарм журналмуд заметкск гарч ир-лдв, тегэд, тер унсн—метео-рит биш баяджд—Марсас эс гидж Венерас нисджд йовсн космическ керм санджд, тегэд тер, баядлнв, Газрт күрл уга хагьрджд гидж тер заметкст, тбрүц ямаран чигн иш угагьар,

уннд тохрагдджасмн. Метео-ритс шиндэжлчир, московск газетсин халхсар туслив цаг-ланв эвранны статьясан гар-гьхларн, эн худлиг илдкхав Сүд цагт кесн шиндэжлгын. Тунгусск метеорит тмр бая-синв медлв.

1947 джилн февралн 12-т СССР-н газрт, Приморск кра-йд, Сихотэ-Алинск уулин бел-модта газрт ик метеорит унв Тегэд чигн тер Сихот-Алинскин нер зүүв.

Сихотэ-Алинск метеорит унсн ормур, СССР-н науксин Ака-демнн метеоритсин туск Ко-митетин ахлач академик В. Г. Фесенков толгьачта экспедиц гарч йовла. Нүдэрн үзсн амтс, ундж йовсн метеорит галта ик гидг могылцг баядлтэ бол-лчкэд, Нарнас үлү герлтэгьэр унв гидж келхав. Нам хойр-дад сүүдр гарснв үзгдв. Ме-теорит унсн ормд бурнъкин баядлтэ, ик-багь уга зу гар нүкн олдгдв. Теднэ зармсиннв диаметр 20-28 метр күрнэ. Метеорит унсн газрт эргндэн кесг олн модлн ораснв болн ашмуднв хугьрджд ундж. Хагь-рлгына долъгана кучэр унъга-гьан сбнъгрсн зарм модд наадк модлиннв орас деер авч шив-гджд.

Метеорит унсн газрт түүнэ дала тасрха баясиг экспедиц олв. Тедн кесг дбрвдждн ки-лометр газрт тардж одсн баяджд. Тер метеорит тмр никель хойрас бурджд гидж токта-гдв. Газрин агъарур ортан, тер миньгын тоннас даву дунь-гэ чивх баяджд гидж дуньнджд тоолгдджана. Метеорит унлгь-нла гарсн нүкдэс авч шивгдсн олн-зүсн породс цуг бийнв арвад миньгьад тонн болна. Экспедиц, цуг бийнв 25 тонн шаху метеоритн веществс цуг-лулв. Хойр тонн шаху күнд нег тасрха дбрвн метр гүүнэс олдгдсн. Метеоритс, Газрла адл, йилгьл уга, нег иджд хи-мическ элементсас бурдгджд гидж, икл олн метеоритс кесн лабораторн шиндэжлгын иткмдждтэгьэр, заадж келдженэ. Эннь, йиртмджин агъуд, альднв болв чигн веществс нег иджд, тингчкэд материй энъ-гдэн нег зүсн, зугл талдан-талдан баядлд болн кемдженд баядмн гидж тер келдженэ. Дакад орчлнвд ямаран чигн бвэрц бврмджд уга болсн де-еран, баяджд чадшго чигн юмн, тингчкэд тенъгрин цаг-цагар үзгддг, халэхд „йиринэ биш“, үзгдл орчлнгын бслтд йоста кемдженв болджана, тегэд наук теднд күтц унн чик цая-лгьвр бгчэнэ гидж бас эн шиндэжлгын келдженэ.

Г. АРИСТОВ.